

викладач кафедри філології
Коломійського навчально-наукового
інституту
Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника

ЩОДО ПИТАННЯ ВИНИКНЕННЯ НЕГАТИВНОЇ ОЦІНКИ В СТРУКТУРІ НЕЙТРАЛЬНИХ ЛЕКСЕМ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ ПОЛЕМІЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ КІНЦЯ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.)

Природа й засоби вираження категорії оцінності були предметом дослідження в працях О.М. Вольф, В.І. Говердовського, В.Д. Девкіна, Г. Клауса, І.В. Кононенко, Т.А. Космеди, В.М. Телії, В.К. Харченко, В.А. Чабаненка, В.І. Шаховського.

Оцінка є результатом свідомої діяльності комунікантів, вона передбачає позитивну або негативну позицію суб'єкта щодо оцінюваного об'єкта [1, с. 21]. Однак певні явища оцінює не окрема особа, а передусім соціум, у якому формуються ціннісні параметри, критерії, настанови, що ними керується суб'єкт, відштовхується від них як основи різнотипних вимірів стосовно загальноприйнятих суспільних норм. Емоційно оцінюється, як правило, не будь-який референт загалом, а та чи інша його риса, властивість, ознака, зовнішні та внутрішні особливості (характер, поведінка, вчинки, манери). У зв'язку з цим В.М. Телія розрізняє два типи психологічної оцінки, яка має безпосередній зв'язок із емоційним станом людини: «... одна з них описує почуття, інша спонукає відчутти (пережити) певне почуття-ставлення...» [7, с. 34]. Об'єкт, що оцінюється, зіставляється з іншими (однотипними), такими, що не мають певної оцінної кваліфікації, прирівнюється до норми, стандарту. У такий спосіб устанавлюється відповідність чи невідповідність стереотипові, еталонним нормам і визначається позитивним чи негативним.

Роль контексту під час з'ясування змісту оцінки першорядна, тому що саме він належить до вагомих засобів актуалізації конкретних аксіологічних сем. Як справедливо зазначає М.П. Кочерган, у низці випадків слова або їх окремі значення навіть можуть передбачати контекст як вияв безпосередньої взаємозалежності між словом і контекстом [4, с. 15]. Такий «передбачений» контекст може як посилювати словникове оцінне значення лексеми, так і нейтралізувати його, а також сприяти утворенню індивідуальних, оказіональних аксіологічних значень у нейтральних словах.

Зауважимо, що лексеми з негативним значенням зазначеного періоду утворюють лексико-семантичне поле, що об'єднує сукупність лексичних і лексико-фразеологічних одиниць, пов'язаних спільною темою, являє собою ядерно-польове утворення, в якому, у свою чергу, виділяються фрагменти, або парцели, представлені лексико-семантичними групами слів. Лексичні одиниці поля покривають різні понятійні сегменти, хоча при цьому можуть частково перекривати одна одну. Вони знаходяться одна з одною в основному у відношенні комутації, або, якщо використати терміни дескриптивної лінгвістики, у відношенні додаткової дистрибуції.

Слова, що входять в семантичне поле, пов'язані спільною (принаймні однією) семою, яка належить відповідній дефініції (тлумаченню) кожного із цих слів. Зазначимо, що до ядра лексико-семантичного поля негативності ми зараховуємо лексеми, семантика яких виражена суцільним негативним значенням, до ближньої периферії – ті, семи негатиції яких домінують і становлять половину семантичної структури, до дальньої периферії – слова, у яких негативність виявляється тільки в окремих значеннях і певних контекстах. З огляду на це визначаємо мету спостереження – виділити групу лексем, які набувають негативного значення в текстах полемічної літератури кінця XVI – першої половини XVII ст., визначити їх типи за ступенем вияву негативності, особливості вживання та функціонування.

Отже, для визначення компонента з негативним значенням у структурі лексем використовуємо семантичний аналіз і контекст.

Лексеми можуть бути виражені іменниками, прикметниками, дієсловами. Кожна група представлена властивими їй лексико-граматичними типами.

Серед лексем з емоційно-оцінним значенням, що набувають негативного значення, виділяємо такі типи:

1. Абстрактні іменники:

– на позначення рис характеру людини. Лексема *гордість* налічує такі варіанти значень: 1) почуття особистої гідності, самоповаги, гордість; 2) надмірно висока думка про себе і зневага до інших; пихатість, гордість, гордовитість [5, вип. 7, с. 23–24]. Як бачимо семантика лексеми неоднорідна, оскільки містить і позитивну оцінку (1 знач.) і негативну (2 знач.). Тому саме аналіз контексту дає можливість устанавити вживання цієї лексеми зі значенням негативності: *Неее телесная ли то мдрость противозако^{на}%#, же явнее самонмительною гордостью на^а всхх^ь превознесшис#* [6, с. 29]. *Же тежь первый англль подьнесшис# в гордость а хотачи ровень бытии вышнени. Звержень эсть зов сим почтом з высокости* [6, с. 46]. *W^т чога пото^а, п#гы^и, которы^и заседа^а мшстце первое гордостью и лакомствомъ и многоу славою свѣта того за нада^аемь велики^х па^аствъ и богатствъ зведены^и, w^стипил дороги правое* [6, с. 25]. *А гордость вс#ка# оумножаец# w^т преизоби^нных рнчей* [6, с. 25].

До цього ряду зараховуємо й такі лексеми: *пыха* («надмірно висока думка про себе, погорда, зарозумілість, зазнайство // Надмірна впевненість у своїх силах, здібностях, можливостях; самовпевненість; самолюбство; гордість»); *самолюбія* («почуття власної гідності, звичайно загострене підвищеною чутливістю до думки про себе оточення; турбота тільки про себе, про свої інтереси, егоїзм»); *славолюбіа* («любов до слави, прагнення до неї»): *войска противъ собн*

зводяться і кров для свого славолюбія проливаючих, бывало! [8, с. 1648]; *тищеславіє* («любов до слави, прагнення до неї»); *слабость* («відсутність твердого характеру, сили волі»);

– на позначення почуттів і психологічного стану: *забуренье* («збурення; надмірне збудження шал, шаленство»); *затрясеньє* («підриг основ, докорінні зміни чого-небудь, потрясіння»); *невѣдомость* («незнання»);

– на позначення властивостей і ознак: *простота* («про надто довірливу, наївну людину»); *слѣпота* («нездатність, невміння помічати те, що відбувається, правильно оцінювати його»); *темнота* («неосвіченість, відсталість, нещастя»);

образні експресивні назви: *рана* («Сильне переживання, душевний біль, страждання // Те, що найбільше непокоїть, турбує кого-небудь; матеріальна і моральна шкода, заподіяна кому-, чому-небудь»): Але той рану задаєть въ сердце отчизнѣ нашей, хто колвекъ право ей ламлетъ, згоду межѣ народами, зъ которыхъ есть Полская речъ посполитая зложена, розриваетъ, тотъ въ сердце отчизну забиваетъ [3, с. 956–957]; *ржа* («про сліди, залишки чого-небудь, що діють гнітюче, шкідливо на когось»); *тѣснота* («тяжке становище; нестатки»); *яма* («те, що характеризується брудом, застоєм, зосередженням низьких інтересів, інтриг, пороків тощо»): Утечка теды отступническая – яма есть на нихъ тая, которую на иныхъ подступъ выкопавши, сами ся въ ню, ведлугъ Пророка, запали [3, с. 588].

Серед іменників можна виділити яскраву тенденцію розвитку семантичної структури – це транспозиція з назв тварин на назви людей. Вона майже завжди призводить до появи негативно-оцінних конотацій. Образні експресивні назви осіб представлені ще й такими зоонімами, як *лись і песь*. Так, на основі контексту «же вступилъ на столицу якъ лись, жилъ на ней якъ левъ, умер якъ песь» [3, с. 444] хитру, лукаву людину називають *лисомъ*, а *песь* – погана, негідна людина, яка своїми вчинками, діями викликає обурення й загальний осуд. Дві лексеми відрізняються обсягом денотативного макрокомпонента, оскільки образні номінації, крім сем, властивих і необразним назвам, містять ще й чуттєво-зорові уявлення про певну тварину, для якої характерні саме ці риси. Відповідно, образність зумовлює появу конотації, яку відображає модальна рамка: якщо *X* – *лись*, то це і погано (негативна оцінка), і це викликає почуття осуду, зневаги. Те саме стосується лексеми *песь*. У зв'язку з цим додаткова сема «уявлення» і створює семантичну двоплановість («подвійний денотат») зооморфізмів *лись, песь*, стимулює появу додаткового елемента значення – конотативного, репрезентовано емотивним та оцінним компонентами. На цій підставі більш правомірним видаються думки тих мовознавців, які вважають, що образність у семантиці лексичної одиниці займає окрему позицію, тобто не входить ні до денотації, ні до конотації, а належить до активних стимуляторів емотивно-аксіологічних смислів, які становлять додаткові складники семантичних матриць аналізованих слів. Відповідно, лексико-семантичні варіанти лексем 'левъ', 'лись', 'песь' варто вважати й експресивними, й образними.

Формування оцінної структури прикметника визначається як контекстуальними умовами, так і його власними лексико-семантичними особливостями. «Чиста» оцінка трапляється лише в обмеженій кількості слів, бо семна структура більшості прикметників містить у собі, крім оцінних, низку інших сем. На оцінку нашаровуються значення прикметника, у тому числі переносні: семантика внутрішньої форми, певні конотації тощо, а це, у свою чергу, впливає на розвиток оцінної структури прикметника [2, с. 54–55]. Саме так можна пояснити наявність варіантів прикметника *горкій*. У результаті лексичної метафоризації з'являються нові контексти сполучуваності перенесеної назви, які відповідають новим семемам відповідних лексико-семантичних варіантів багатозначного слова. Так, із погляду прямого (головного) значення «який має своєрідний їдкий, різкий смак» прикметник *горкій*, сполучуючись з іменником *жолчъ*, виступає у видозміненому, причому негативно-оцінному значенні «який виражає горе, страждання», «який приносить горе, нещастя, прикрощі», «тяжкий», «який дошкуляє, вражає»: ... горкою тою жолчною зъ Жидами безбожними напаяеть! [8, с.1 570].

У свою чергу, через набуття переносного значення лексемою *голый* констатуємо появу негативно-оцінного значення в семантичній структурі слова – «позбавлений чеснот, пустий», «без підтвердження, без пояснення», «позбавлений сенсу»: кгда правды Божей учать, треба не на голые титулы смотрѣти, Але на ширую и правовѣрную науку... [8, с. 1254]; ... безъ жадного фундаменту правды, на самомъ голыхъ словъ песку убудованое, есть ширый фальш [8, с. 521]; ... такъ и они безъ жадного доводу голыи слова Юлиевы способомъ історійнымъ реферували [8, с. 572]. Також вживаються й такі конотації: *бурливый* («бурливий, бурхливий, неспокійний, тривожний; бентежний, невгамовний, неспокійний»); *бурный* («нестримний, буйний // (про життя) неспокійний, бурхливий»); *глиняный* («хитрий, безпідставний»): Зачимъ ты, правовѣрный, пилне ся остерегай писмъ отступническихъ, хоть они Рускимъ або Словенскимъ языкомъ писаныи показываютъ. Скончивши тыи свои глиняныи доводы, отступникъ до таковой ся апострофи удалъ... [3, с. 504]; *гнилый* («порочний у якомусь аспекті»); *голый* («без підтвердження, без пояснення; голослівний, необгрунтований»): зачимъ ово, мовлю, апостатское комментумъ, безъ жадного фундаменту фалшъ [3, с. 521]; *закамышный* («незворушний, непохитний»); *затверделый* («бездушний, черствий; запеклий, затягтий»); *каменичный* («бездушний, нечулий, черствий»); *мертвый* («порожній, спустілий»); *надутый* («гордовитий, чванливий, бундючний, пихатий»); *нетвердый* («нестійкий у своїх переконаннях, намірах і т. ін.; який легко підпадає під чий-небудь вплив»); *нечистый* («який виражає порушення загальноприйнятих норм поведінки; гріховний, аморальний. В основі якого лежать нечесні дії, обман, шахрайство»); *порожний* («ні для кого не корисний; марний // Позбавлений змісту, убогий змістом; беззмістовний, пустий // Який не відповідає об'єктивній дійсності // Несерйозний, легковажний»): Прожный теды и то[й] аргументъ и зо всѣхъ мѣрѣ подлый, яко ся зъ ласки Божей доводне показало, и доводъ апостатскій [3, с. 392]; ... соборы... ствердили и порожное въ томъ Римскихъ епископовъ шатанеся усмирили [3, с. 523]; *темный* («який приносить лихо, спричиняє зло; злий»).

Серед дієслів виділяємо невелику групу лексем, що під час уживання в певних умовах набувають негативно-оцінного значення, оскільки це не є типовим явищем для них. Воно спостерігається в структурах дієслів поведінки: *блудити* («відхилитися, відвертатися від чогось; помилятися»); *блукатися* («марнуватися, пропадати»); *болѣти* («страждати,

переживати, тривожитися»); *вмхтати* («викидати, виганяти, позбавляти»); *жрати* («спалюючи, нищити»); *зметати* («проганяти, виганяти, звільняти»); *рвати* («брати, одержувати, захоплювати нечесно, незаконно, але з вигодою для себе»); Римляне єдність вѣры розорвали, символъ вѣры придаткомъ зпрефоновавши [3, с. 884]; *тиснути* («несправедливо обмежувати, жорстоко пригнічувати, гнобити»): ... мы никого кгвалтомъ до вѣры тиснути не хочемъ... [8, с. 1116]; *тонтати* («виражати зневагу до чого-небудь, ганьбити»); *хпатати* («загарбувати, привласнювати, красти, відбирати»). Також дієслово конкретної фізичної дії (вжите здебільшого в переносному значенні) у функції поведінкових – *грязти* (вживається в значенні «мучити»): ... грязеть отмнненье вѣры о Духу Святомъ.. Грязеть ихъ и розорване царства! [3, с. 899]; Грязеть и то апостатовъ нашихъ, ижъ и вѣру измннили и власного своего пастира патриархи отступили [3, с. 900]. За допомогою таких типів дієслів розкривається зміст процесуальної ознаки, стану як процесу й указується на наявність негативного значення.

Аналіз фактичного матеріалу дав змогу визначити типи лексем, що набувають негативного значення в семантичній структурі, які представлені різними частинами мови, кожна з яких характеризується специфічними для неї ознаками. Серед виявлених груп домінуючою є група на позначення характеристики людини та її поведінки. Їх використання у творах полемічної літератури надає текстам соціальної оцінки, є засобом індивідуалізації мовлення автора, а також виконує оцінні й емоційно-експресивні функції.

Література:

1. Клаус Г. Сила слова: Гносеологический и прагматический анализ языка / Г. Клаус. – М. : Прогресс, 1967. – 215 с.
2. Кононенко І.В. Компоненти оцінної структури прикметників / І.В. Кононенко // Мовознавство. – 1989. – № 3. – С. 54–60.
3. Копистенський З. Палінодія / З. Копистенський // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – СПб., 1876. – Кн. 1. РИБ. – Т. 4. – 1876.
4. Кочерган М.П. Слово і контекст: Лексична сполучуваність і значення слова / М.П. Кочерган. – Львів : Вища школа, 1980. – 183 с.
5. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 28 вип. / НАН України Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича.
6. Смотрицький Г. Ключ царства небесного / Г. Смотрицький ; НАН України ; Ін-т української мови ; Житомирський держ. ун-т ім. Івана Франка; Північноукраїнський діалектологічний центр ім. М.В. Никончука ; Національний ун-т «Острозька академія» ; В.В. Німчук (відп. ред.), В.М. Мойсієнко (підгот.), В.В. Німчук (підгот.). – Житомир, 2005. – 121 с.
7. Телия В.Н. О различии рациональной и эмотивной (эмоциональной) оценки / В.Н. Телия // Функциональная семантика: Оценка. Экспрессивность. Модальность. – М. : Наука, 1996. – С. 31–38.
8. Філалет Х. Апокрисис / Х. Філалет // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – СПб., 1882. – Кн. 2. РИБ. – Т. 7. – 1882.

Анотація

О. ГЛОВАЦЬКА. ЩОДО ПИТАННЯ ВИНИКНЕННЯ НЕГАТИВНОЇ ОЦІНКИ В СТРУКТУРІ НЕЙТРАЛЬНИХ ЛЕКСЕМ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ ПОЛЕМІЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ КІНЦЯ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.)

У статті проаналізовано групу лексем, що вживаються у творах полемічної літератури, у яких негация виявляється тільки в окремих значеннях; проаналізовано умови виникнення негативної оцінки; визначено специфіку їх функціонування.

Ключові слова: негативне значення, нейтральна лексика, контекст.

Анотация

О. ГЛОВАЦКАЯ. К ВОПРОСУ О ВОЗНИКНОВЕНИИ ОТРИЦАТЕЛЬНОЙ ОЦЕНКИ В СТРУКТУРЕ НЕЙТРАЛЬНЫХ ЛЕКСЕМ (НА МАТЕРИАЛЕ ПОЛЕМИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ КОНЦА XVI – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XVII ВВ.)

В статье проанализировано группу лексем, что используются в текстах полемической литературы. Особое внимание уделено словам, в которых отрицательное значение выражено в отдельных значениях; определена специфика их функционирования.

Ключевые слова: отрицательное значение, нейтральная лексика, контекст.

Summary

O. HLOVATSKA. ON THE ISSUE OF NEGATIVE VALUE RISING IN THE STRUCTURE OF NEUTRAL LEXEMES (BASED ON THE WORKS OF POLEMICAL LITERATURE: THE END OF XVI C. – 1ST HALF OF THE XVII C.)

A set of lexemes employed in the works of polemical literature, where negation manifests itself just in specific values, has been reviewed in the paper. The circumstances of negative value rising as well as the peculiarities of its functioning have been analyzed and determined.

Key words: negative value, neutral lexis, context.